

رژیم حقوقی دریای خزر و مساله محیط زیست آن

رقیه شریفی چابکی: عضو هیئت علمی دانشگاه آزاد اسلامی رشت

چکیده:

وضعیت حقوقی دریای خزر یکی از مهم ترین و بحث انگیزترین مسایل حوزه آسیای میانه و قفقاز در چند سال اخیر بوده است. پدیده فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی در سال ۱۹۹۱ و ظهور ۴ کشور ساحلی جدید التاسیس آذربایجان، ترکمنستان، قزاقستان و روسیه در کنار ایران بر پیچیدگی این موضوع افزوده و آن را از اهمیت روز افزونی در سطح منطقه ای و بین المللی برخوردار کرده است.

رژیم حقوقی دریای خزر و تحولات آن طی دهه گذشته از عوامل مختلف - اقتصادی، سیاسی، ژئوپولیتیک، استراتژیک و امنیت انرژی در جهان متاثر گردیده و به خصوص از سال های ۱۹۹۳ و ۱۹۹۴ یعنی تاریخ شکل گیری کنسرسیوم های مهم نفتی و گازی چند ملیتی در نتیجه انعقاد قراردادهای سرمایه گذاری، اکتشاف و بهره برداری از منابع غیرزنده بستر و زیر بستر دریای خزر توسط کشورهای ساحلی این بحث جدی تر شد و توجه گسترده محافل حقوقی، اقتصادی و سیاسی مختلف را در سطح ملی و بین المللی به خود معطوف داشته است.

اصول و قواعد ناظر بر موضوعات مهمی چون اکتشاف و بهره برداری از منابع غیر زنده بستر و زیر بستر دریا (به خصوص نفت و گاز) نحوه کشتیرانی و ماهیگیری توسط کشورهای ساحلی، مسایل زیست محیطی، حفاظت از منابع جاندار و تعبیه لوله های انتقال نفت و گاز بستگی به رژیم حقوقی حاکم بر دریای خزر خواهد داشت. در برخورد با مسایل فوق هر یک از کشورهای ساحلی دریای خزر تاکنون با توجه به منافع و موقعیت خود خواستار اعمال رژیم خاصی بر این دریاچه بوده و نکته جالب این جاست که همه آنها در موضع گیری های خود به ویژه در اعلامیه هایی که برای دبیر کل سازمان ملل متحد ارسال داشته اند، به قواعد و مقررات حقوق بین المللی توسل جسته و سعی نموده اند که موضع خود را مبتنی بر حقوق بین الملل جلوه دهند. (۱)

۵ کشور ساحلی دریای خزر به علت عدم توافق در رژیم حقوقی و عدم برخورد جدی با عوامل آلوده زا بیش از پیش به آلودگی آن افزودند و به رغم مشاهده آلودگی ها هیچ اقدام عملی و موثری جهت رفع آلودگی آن انجام نداده اند. از سوی دیگر عدم ارتباط طبیعی این دریاچه با اقیانوس ها و آبهای بین المللی آن را تا حدودی از شمول و اجرای قوانین جهانی محیط زیست و دخالت سازمان های بین المللی دور نگه داشتند.

تا آنجا که وضع نابسامان محیط زیست بزرگ ترین دریاچه جهان به جایی رسیده است که دیگر قابل تحمل کشورهای ساحلی نیست. (۲) این مساله هر یک از دولت های دریای خزر را هوشیار ساخته است که همکاری زیست محیطی را بدون توجه به این که چه کسی مالک منابع دریای خزر است؛ اجرا نمایند.

مقدمه :

عوامل تهدید محیط زیست خزر، هشدار برای همکاری:

با افزایش کشور های ساحلی دریای خزر ، از دو به پنج کشور ساحلی روابط خاصی بر منطقه حاکم شده است، شرایط و موقعیت سیاسی، هر یک از کشورهای ساحلی را با چالش هایی روبرو ساخته است.(۳) در حال حاضر عوامل گوناگونی محیط زیست حوزه دریای خزر را هدف گرفته است که هر یک از آنها می تواند به نحوی فرسایش ایجاد کند که در نهایت امکان بهره برداری از منابع دریا از همگان سلب شود و یا چنین کاری را پرهزینه گراند. برخی از این عوامل از یکدیگر ناشی و منتهی به مراحل می شوند که در نهایت می تواند با هدف ها و منافع کشورهای واقع در این حوزه تداخل کرده و مانع از تحقق آنها گردد. انسان ها بخش کوچکی از تاریخ جهان را بخود اختصاص می دهند، اما تهدیدی عظیم نسبت به اکوسیستم خزر دارند. طبیعت می تواند از خود در برابر سطوح خاص از آلودگی دفاع کند. اما هنگامی که فعالیت انسان میزان آلودگی را افزایش می دهد و در عین حال مانع از فرایند های پاکسازی طبیعی می گردد فاجعه زیست محیطی آغاز می شود. در آخرین ماه سال ۲۰۰۳ ، دادگاهی در قزاقستان ، بزرگترین سرمایه گذار در صنایع نفت در آسیای مرکزی و قفقاز یعنی تنگیز شورون اوپل را به پرداخت ۷۱ میلیون دلار غرامت بخاطر تخریب محیط زیست در اثر انباشت میلیون ها تن سولفور در کناره خزر محکوم کرد.

در مورد منابع آلودگی در یابی ۶ مورد را می توان بر شمرد:

۱- آلودگی ناشی از منابع مستقر در خشکی

۲- آلودگی ناشی از حفاری در دریا

۳- آلودگی ناشی از تخلیه مواد زاید سمی ، تخلیه زوائد اتمی که خطرناکترین اقدام بشمار می آید

۴- آلودگی ناشی از کشتی ها

۵- آلودگی ناشی از اتمسفر

۶- حفاری و اکتشاف در بستر عمیق دریا ها (۴)

منابع اصلی تهدید کننده محیط زیست دریای خزر عبارتند از:

• نوسان سطح دریای خزر

تا اواخر دهه ۱۹۷۰ ، دانشمندان اصولا نگران کاهش سطح دریای خزر بودند. با سطح آبی که در سال ۱۹۷۶ حدود ۳۰ متر پایین تر از سطح دریا، یعنی پایین ترین سطح آن در طی قرن ها اندازه گیری شد. به نظر می رسید که دریای خزر به همان سرنوشت دریای آرال محکوم شود تازه توجه به این مساله معطوف شده بود که از سال ۱۹۷۸ به بعد به طور اسرار آمیزی سطح آب دریای خزر شروع به بالا آمدن کرد، سطح آن حدود ۲/۵ متر بالا آمده است. فرایندی که با سرعت هشدار دهنده ای تقریبا ۱۵ سانتیمتر در سال در حال تداوم است. در حالی که متخصصین نسبت به علت این پدیده اختلاف نظر دارند(۵). ضمنا شایان توجه است که شیب نسبتا زیاد کرانه های ایرانی دریای خزر اجازه نداده است آب با ۲ متر بالا آمدن بیش از نیم کیلومتر در خاک ایران پیشروی کند، شیب

بسیار اندک کرانه های شمالی خزر، به ویژه در بخش هایی از روسیه و قزاقستان سبب پیشروی آب تا پنجاه کیلومتر و بیشتر شده است (۶). نتایج که در ابتدا به عنوان یک برکت به آن توجه می شد، چیزی جز یک فاجعه زیست محیطی نیست. جدا از جا به جایی جمعیت ساحلی افزایش سطح آب دریای خزر منجر به زیر آب رفتن گسترده چاه های نفت ساحلی و تاسیسات صنعتی شده است تنها در قزاقستان، بخش های وسیع از اراضی و بیش از ۱۴۰۰ حلقه چاه نفت اکنون بر زیر آب رفته اند. همزمان آب های متجاوز دریای خزر سبب شده است تا مقادیر عظیمی گل آغشته به نفت و مواد شیمیایی شسته شده و به طرف حساس ترین بخشهای دریا کشیده شوند (۷). فاجعه اکولوژیکی مشابهی در آذربایجان و ترکمنستان به وجود آمده است. جایی که بالا آمدن سطح دریا، با تهدید کارخانه های تصفیه فاضلاب، خطوط لوله نفت و مناطق صنعتی و مسکونی، خسارات زیادی به بار آورده است. دقیقا آن چه موجب بالا آمدن سطح دریا شده است ناشناخته است. به علاوه آن چه موجب دلگرمی است که هر پنج دولت ساحلی اکنون شروع به هماهنگ کردن فعالیت های خود به منظور مطالعه و مبارزه با این مساله همراه با کمک گرفتن از سازمان بین المللی نموده اند (۸).

• تهدید منابع آبی

به خطر افتادن حیات موجودات زنده و به خصوص ماهی ها، یکی دیگر از عوارض زیست محیطی دریای خزر است که با افزایش بهره برداری از منابع نفتی این دریا، شدت یافته است. به عنوان مثال، حدود ۳۵ نقطه ماهیگیری تجاری در طول سواحل جمهوری آذربایجان به علت آلودگی شدید نفتی از بین رفته اند، این مسئله پدیده همراه فشار بیش از حد صیادان برای صید انواع ماهیان، می تواند مخاطرات شدیدتری را در آینده ایجاد نماید (۹). وقتی به مساله تهی شدن ذخایر ماهی دریای خزر می رسیم، آلودگی تنها مجرم نیست. صید بیش از اندازه و غیرقانونی هم به محور آزار دهنده ماهی ها کمک رسانده است. از نظر تاریخی، دریای خزر ۹۰ درصد ماهی خاویار و ۹۵ درصد خاویار سیاه را در جهان تولید کرده است. اما اکنون این منبع در معرض خطر جدی است. بر اساس برخی محاسبات، خاویاری که از ساحل آذربایجان به دست می آید فقط ۵٪ آن میزانی است که یک دهه پیش بود. در روسیه تولید کمتر از ۱۵٪ آن مقداری است که در دهه ۱۹۷۰ وجود داشت. در حالی که روسیه و ایران تعداد کمی از قوانین حاکم بر بهره برداری از ذخایر ماهی در خزر را وضع کرده اند. مقررات بی ثبات بوده و اجرای آن یک مشکل واقعی است. به طور کلی تدابیر محافظتی برای ذخایر ماهی دریای خزر شامل سهمیه های صید هنوز باید مورد توافق قرار گیرند (۱۰).

• آلودگی ناشی از ذخایر انرژی و حمل و نقل آن

نفت یکی از منابع اصلی آلودگی دریا هاست. ورود نفت به دریا می تواند از طریق تراوش های طبیعی نفت و گاز و جریان رودخانه ها و یا انسان از طریق فعالیت های کشتیرانی و حفاری صورت گیرد. از میان تمامی منابع آلودگی نفتی، حوادث مربوط به نفتکش ها و یا انفجار چاه های نفت از جمله خطرناک ترین آن ها می باشد که در مدت زمان کوتاهی باعث فاجعه می شود.

دریای خزر نیز مانند سایر آبراه ها و دریاها جهان با مشکل رو به تزایدی در زمینه آلودگی محیط زیست روبروست. ادامه این آلودگی خسارت جبران ناپذیری از لحاظ منابع آبیان و آلودگی مناطق ساحلی کشورها خواهد

داشت. در غیاب یک نظام معقول حقوقی حدود مسئولیت کشورهای ساحلی در حفظ محیط زیست این دریا مشخص نیست و نیازهای اقتصادی و توجه صرف به درآمدهای ملی برخی کشورهای ساحلی موجب شده است که حفاظت از محیط زیست این دریا از نظر دور بماند و بعضی از آن ها تنها به بهره برداری هر چه بیشتر از منابع بیاندیشند که این امر آثار زیان آور جبران ناپذیری خواهد داشت (۱۱).

کشف ذخایر جدید نفتی در بستر دریای خزر و عملیات بهره برداری و استخراج نفت این حوضه یکی از عوامل بسیار مهم در آلودگی های جدیدی است که بر مشکلات قبلی افزوده شده است. گزارش های ارائه شده حاکی از آن است که عملیات استخراج و انتقال نفت توسط کشورهای روسیه، قزاقستان و جمهوری آذربایجان موجب رها سازی سالانه ۶۰ تا ۲۰۰ هزار تن آلاینده نفتی در آب های دریای خزر می شود. در این میان فعالیت های جمهوری آذربایجان، به دلیل مجاورت با ایران و جهت چرخش آب های ساحلی بر خلاف عقربه های ساعت، اثرات شدیدتری بر آب های ساحلی ایران بر جا می گذارد (۱۲). آلودگی ناشی از تمرکز مواد نفتی در بخش شمال (روسیه و قزاقستان) و خاوری (ترکمنستان) بین ۴ تا ۶ برابر حد مجاز است و در بخش باختری (آذربایجان) این آلودگی حتی تا ۲۰ برابر اندازه مجاز نیز می رسد. یافتن راه هایی برای جلوگیری از گسترش این آلودگی و کاهش میزان کنونی آن در جهت حفظ سلامت محیط زیست در این دریا فوریت زیاد پیدا کرده است (۱۳).

• آلاینده های کشاورزی، صنعتی و کشاورزی

یکی از انواع آلودگی های این دریا، به آلاینده های ناشی از فعالیت های کشاورزی و صنعتی مربوط می شود که توسط رودخانه ها به دریای خزر منتقل می گردد. رود ولگا که مهمترین واردات دریای خزر را تشکیل می دهد، حدود یک پنجم پساب های روسیه را به این دریا منتقل می نماید. تنها از طریق صنعت پتروشیمی نزدیک به ۶۷ هزار تن پساب به این دریا سرازیر می شود (۱۴). تقریباً ۹۰ درصد آلودگی ها از طریق رودخانه ها به علت وجود کارخانه ها و پالایشگاه ها و انبارهای ذخیره مواد نفتی در نزدیکی این رودخانه ها و همچنین از راه شسته شدن کودهای شیمیایی از زمین های کشاورزی به وسیله باران و فاضلاب های شهری و صنعتی که وارد این رودخانه می شوند صورت می پذیرد (۱۵).

فعالیت های بین المللی در مورد محیط زیست خزر

بدیهی است همکاری بین المللی در جهت حمایت و تکمیل تلاشهای ملی سیر می کند. اجرای استراتژی ها و فعالیت ها تحت برنامه های مرتبط با نواحی ساحلی و دریایی و دریا ها نیازمند برنامه های اصولی موثر در سطوح ملی، ناحیه ای، منطقه ای و جهانی بر حسب مورد است. موسسات متعدد ملی و بین المللی و از جمله منطقه ای، هم در داخل و هم در خارج از نظام سازمان ملل متحد، بر طبق مسایل دریایی موجود نیاز به بهبود هماهنگی و تقویت روابط میان خود دارند. تضمین این امر که یک روش هماهنگ و چند بخشی در مسایل دریایی در تمام سطوح دنبال می شود، حائز اهمیت است (۱۶). کنوانسیون های دریا ها نظیر کنوانسیون ۱۹۵۸ و ۱۹۸۲، در حال حاضر معتبرترین سند در این زمینه محسوب می شوند.

در فصل نهم و در ماده ۱۲۲ کنوانسیون حقوق دریاها، فقط تعریف از دریای بسته و نیمه بسته ارائه شده است. در ماده بعدی تنها به این نکته اشاره شده است که دول هم مرز دریای بسته و نیمه بسته باید در احقاق حقوق خود

و در اجرای وظایف خود به موجب این کنوانسیون با یکدیگر همکاری کنند و برای این منظور باید از طریق یک سازمان منطقه ای ذی ربط در موارد زیر کوشا باشند:

- هماهنگی سیاست های پژوهشی و علمی و در صورت لزوم و مقتضی برنامه های مشترک علمی در منطقه؛
 - در صورت لزوم دعوت از دیگر دولت های علاقه مند یا سازمان های بین المللی برای همکاری در پیشبرد مفادی این ماده؛
 - هماهنگی مدیریت، حفاظت، استخراج و بهره برداری از منابع زنده دریایی؛
 - هماهنگی در اجرای حقوق و تکالیف با در نظر گرفتن حمایت و حفاظت از محیط زیست دریایی.
- بنابراین همانطور که از تعریف کنوانسیون معلوم می شود، دریای خزر با شرایط جغرافیایی خاص نمی تواند از مصادیق دریا - بسته و نیمه بسته - به نحوی که در کنوانسیون آمده باشد.

البته ذکر این نکته ضروری است که در متن قانون دریایی ایران، سال ها قبل از آن که کنوانسیون ۱۹۸۲ حقوق دریاها منعقد و اجرا گردد، تعریف خاصی از دریاها بسته به دست می دهد طی تبصره ماده ۲ قانون اکتشاف و بهره برداری از منابع طبیعی فلات قاره ایران مورخ ۱۳۳۴ ه.ش. تصریح شده است که "در مورد بحر خزر مبنای کار طبق اصول حقوق بین الملل مربوط به دریاها بسته بوده و می باشد" که با تعریف موخر کنوانسیون، اختلاف دارد. حتی اگر بخواهیم بنا به توصیه و بر مبنای ماده ۱۲۳ کنوانسیون ۱۹۸۲ حقوق دریاها عمل کنیم، ناگزیر خواهیم بود که در مدیریت، حفاظت استخراج و بهره برداری از منابع زنده دریایی با یکدیگر همکاری کرده و در احقاق حقوق و ادای مسئولیت های کشورها برای حمایت از محیط زیست دریایی از طریق یک سازمان منطقه ای (هویت حقوقی) تلاش کنیم.

دریای خزر، به لحاظ این که وضعیت ویژه ای دارد، چه از نظر تاریخی و جغرافیایی و فنی و چه از نظر زیست محیطی مشابهتی با سایر دریاچه های مشترک بین دو یا چند کشور ندارد. یعنی دریای خزر یک وضعیت منحصر به فرد دارد. شاید عرف و رویه های حقوقی و حتی کنوانسیون های عام بین المللی ناظر بر دریاها، نتوانند کمک زیادی به حل مشکل کنند. بنابراین عمده ترین منبع حقوقی که در مذاکرات دیپلماتیک باید مبنای قرار گیرد. قرار دادهای و معاهدات موجود است و مادام که توافق جدیدی مغایر با آنها حاصل نشود، به قوت خود باقی خواهد بود، حتی اگر نسبت به شرایط روز کارایی نداشته باشد (۱۷). چنین می توان بیان کرد که حفاظت از محیط زیست در برابر آلودگی ها از مسایل عمده جامعه بین الملل است. بدین ترتیب مبارزه با آلودگی دریایی از موضوعات مهم حقوق دریاها است دریای خزر تحت حاکمیت مشترک دول ساحلی آن است. بنابراین هر اقدامی جهت جلوگیری و تقلیل آلودگی بایستی با توافق دو کشور ساحلی انجام گیرد (۱۸). قبل از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی سابق در عمل هیچ گونه همکاری منطقه ای و بین المللی برای حفاظت از محیط زیست دریای خزر وجود نداشت. سازمان ملل متحد اقداماتی را برای برقراری یک چهارچوب مناسب حقوقی - قانونی جهت حفاظت از این دریا شروع نمودند (۱۹). برای تهیه متن سند این کنوانسیون حدود ده گردهمایی با شرکت کارشناسان پنج کشور ساحلی دریای خزر و نمایندگان یونپ تشکیل گردید. طرفهای متعاقد (جمهوری آذربایجان، جمهوری اسلامی ایران، جمهوری قزاقستان، فدراسیون روسیه و ترکمنستان) با آگاهی از تخریب محیط زیست دریای خزر در اثر آلودگی ناشی از

منابع مختلف فعالیتهای انسانی از جمله تخلیه مواد مضر، خطرناک، مواد زائد و سایر آلودگیهای ناشی از منابع دریایی و منابع مستقر در خشکی، با تصمیم راسخ در حفظ منابع زنده دریای خزر برای نسلهای حاضر و آینده، با آگاهی به ضرورت تضمین عدم مضر بودن فعالیتهای مستقر در خشکی برای محیط زیست دریای خزر، با توجه به خطرات ناشی از نوسانات سطح آب که محیط زیست دریای خزر و خصوصیات اکولوژیکی و آب نگاری منحصر به فرد آن را تهدید می کند، با تاکید بر اهمیت حفاظت از محیط زیست دریای خزر و با تصدیق اهمیت همکاری میان دولت های ساحلی خزر و با سازمانهای بین المللی مربوطه، با هدف حفاظت و نگهداری محیط زیست دریایی دریای خزر کنوانسیون تهران را در روز سه شنبه ۱۳ آبانماه سال ۱۳۸۲ امضا کردند (۲۰).

کنوانسیون محیط زیست دریای خزر (کنوانسیون تهران) تنها چهار چوب حقوقی موجود برای حفاظت محیط زیست دریایی خزر توسط کشورهای ساحلی دریای خزر می باشد.

نتیجه گیری و ارائه راه کارهایی برای حفاظت محیط زیست دریای خزر

دریای خزر همانند سایر آبراهها و دریاها ی جهان با مشکل رو به تزایدی در زمینه آلودگی محیط زیست ساحلی روبروست. ادامه این آلودگی ، خسارت جبران ناپذیری از لحاظ حقوقی معقول، حدود مسئولی کشورهای ساحلی در حفظ محیط زیست این دریا مشخص نیست و نیازهای اقتصادی و توجه صرف به درآمدهای ملی برخی کشورهای ساحلی موجب شده است که حفاظت از محیط زیست این دریا از نظر دور بماند و بعضی از آنها تنها به بهره برداری هر چه بیشتر از منابع و در حداقل زمان ممکن می اندیشند که این امر آثار زیانبار جبران ناپذیری به دنبال خواهد داشت . آثار ناشی از توسعه منابع هیدروکربن این دریا و احداث خطوط لوله علاوه بر تهدید آبریان دریای خزر و به ویژه خاویار، بر محیط زیست کناره کشورهای ساحلی این دریا تاثیر خواهد گذاشت.

مهمترین مسئله ای که در خصوص مسئولیت بین المللی زیست محیطی دولتها مطرح می شود ، اصل مسئولیت پرداخت غرامت از سوی دولت الوده کننده محیط زیست است که امروزه اکثر معاهدات زیست محیطی بین المللی و منطقه ای از جمله اعلامیه پایان کنفرانس ریو و دستور کار ۲۱ و معاهده محیط زیست اروپایی به آن توجه ویژه ای دارند.

باتوجه به مطالب بیان شده، وفقدان یک نظام حقوقی واحد حاکم بر مساله محیط زیست دریای خزر، کشورهای ساحلی باید به معاهدات بین المللی زیست محیطی و قواعد عرضی حاکم بر این موضوع احترام گذاشته و برای حل مشکلات آلودگی دریای خزر گام های جدی و اساسی بردارند. در غیر این صورت آلودگی دریای خزر، با توجه به این که هنوز هیچ نظامی بر مساله حقوقی بهره برداری از منابع بستر و بالای آن حاکم نیست؛ این حق برای کشورهای که به گونه ای نگران مساله ی محیط زیست دریای خزر هستند جهت رجوع به مراجع بین المللی و درخواست پرداخت غرامت ، محفوظ خواهد ماند.

احساس نگرانی در حفاظت از محیط زیست دریای خزر در برابر آلودگی های مختلف ، بویژه آلودگی ناشی از فعالیت های نفتی کشورهای ساحلی خزر همزمان با توسعه برنامه های اکتشاف، استخراج و تردد نفتکش ها ، اتخاذ اقداماتی جهت تسریع در برنامه ریزی و تدوین نظام حقوقی حاکم بر مساله ی محیط زیست این دریا ضروری می نماید.

به نظر می رسد که کشورهای حاشیه خزر اصول کلی ذیل را پذیرا باشند که مسئله محیط زیست خزر اساسا یک مسئله منطقه ای است در این مفهوم که منابع خزر فقط متعلق به دولت های ساحلی است که حفاظت و بهره برداری از آن باید بر پایه اصل (منحصرا به فرد) ، برخوردار شود. این بدان معنی است که مدل های حقوقی احتمالا باید با مجموعه شرایط خاص خود دریای خزر تطبیق داده شود. این اتفاق نظر وجود دارد که راه حل ها بایستی بر اساس قوانین بین المللی از جمله اصول حسن همجواری، عدم مداخله و همکاری متقابل جستجو شود و این که خزر می بایستی انحصارا در جهت مقاصد صلح آمیز مورد بهره برداری قرار گیرد و نهایتا مسائل زیست - محیطی نمی تواند در انتظار حل وضعیت حقوقی دریای خزر باقی بماند.

در این خصوص اقدامات زیر در سطح ملی و منطقه ای و بین المللی پیشنهاد می شود:

- ۱- ایجاد قوانین، معیار های ملی جهت حمایت از محیط زیست در کشورهای ساحلی خصوصا در مورد آلودگی نفتی دریای خزر؛
- ۲- توافق های دو یا چند جانبه در خصوص استانداردها و قواعد قواعد قانون گذاری در مورد حمایت از آلودگی دریای خزر؛
- ۳- انتقال اطلاعات به موقع در خصوص حوادث نشت و جاری شدن مواد نفتی؛
- ۴- توافق جهت اعمال اقدامات خاص دو جانبه و چند جانبه برای مقابله با آلودگی نفتی از طرف کشورهای ساحلی؛
- ۵- توافق و انتقال اطلاعات در خصوص طرح های در حال انجام در دریای خزر از نظر آثار زیست محیطی؛
- ۶- امضای پروتکل مربوط به همکاری منطقه ای در خصوص مقابله با آلودگی های نفتی و سایر مواد زیان آور در مواقع اضطراری؛
- ۷- امضای پروتکل حفاظت از محیط زیست دریایی در مقابل آلودگی های ناشی از اکتشاف و استخراج نفت از بستر دریا؛
- ۸- دعوت از سازمان های بین المللی نظیر بانک ، UNDP ، UNEP و اتحادیه اروپا برای مشارکت در هزینه های حفاظت از محیط زیست دریای خزر و تهیه کنوانسیون منطقه ای حفاظت از آلودگی این دریا ؛
- ۹- ایجا یک صندوق مالی به منظور مبارزه با تخریب محیط زیست در چارچوب سازمان همکاری دریای خزر و جلب کمک از سازمان های دولتی و غیر دولتی منطقه ای و بین المللی.(۲۱)

منابع :

- ۱- بابایی - مجتبی، رژیم حقوقی دریای خزر و مشروعیت مواضع کشورهای ساحلی، نشریه بندر و دریا، سال هجدهم، شماره ۱۱۱-۱۱۲، دی و بهمن ۱۳۷۸
- ۲- محمدزاده- سیروس، لزوم تلاش و جدیت مسئولان ایرانی در مقابل زیاده خواهی کشورهای ساحلی، نشریه بندر و دریا، سال هجدهم، شماره ۱۱-۱۱۲، دی و بهمن ۱۳۷۸
- ۳- صفوی- سید یحیی، مقدمه ای بر جغرافیای نظامی ایران، جلد دوم، انتشارات سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، سال ۱۳۷۹

۴- [www.caspianstudies.com / article / maleki – enviironmen- f.htm](http://www.caspianstudies.com/article/maleki-enviironmen-f.htm)

۵- عباسی ترکمانی - محمدرضا، آلودگی دریای خزر و لزوم احترام به قواعد بین المللی محیط زیست و مسئولیت بین المللی دولت ها، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سال هشتم، شماره ۲۷، پاییز ۱۳۷۸

۶- مجتهدزاده- پیروز، ایده های ژئوپلیتیک و واقعیت های ایرانی، انتشارات نی ، سال ۱۳۷۹

۷- آتاف-تورکیا، دریای خزر: مشکلات و مسائل زیست محیطی، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، شماره ۲۵، سال ۱۳۷۸

۸- منبع شماره ۵

۹- احمدیان - محمد علی، ویژگی های جغرافیایی کشورها اسلامی، انتشارات سخن گستر، سال ۱۳۸۲

۱۰- بانری- آرادمن، جنبه های حقوقی حفاظت از محیط زیست دریای خزر، مترجم محمد رضا ملکی، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سال پنجم، شماره ۱۶، تابستان ۱۳۷۵

۱۱- منبع شماره ۵

۱۲- منبع شماره ۹

۱۳- منبع شماره ۶

۱۴- منبع شماره ۹

۱۵- گزارش مقابله با آلودگی نفتی در دریای خزر، نشریه بندر و دریا، سال شانزدهم ، شماره ۸۲-۸۳، تیر و مرداد ۱۳۸۰

۱۶- سازمان حفاظت محیط زیست، کنفرانس سازمان ملل در باره محیط زیست و توسعه دستور کار ۲۱، مترجمان حمید طراوتی و سید امیر ایافت، انتشارات سازمان حفاظت محیط زیست با همکاری برنامه عمران ملل متحد، سال ۱۳۷۷

۱۷- منبع شماره ۵

۱۸- مفخم پایان- لطف الله، دریای خزر، انتشارات هدایت، ۱۳۷۵

۱۹- برجی-حسن، بایسته ها کنوانسیون حفاظت از محیط زیست خزر، نشریه بندر و دریا ، سال نوزدهم، شماره ۱۱۶-۱۱۷، خرداد و تیر ۸۳

۲۰- [www. Hogoug.com/ law/ article 123](http://www.Hogoug.com/law/article123)

۲۱- منبع شماره ۱۰